

Μια ιστορία για γάτες (και άλλα στιγμιότυπα)

Αθανάσιος Πρωτόπαπας

Όλοι γνωρίζουμε τι είναι γάτα. Με όρους γνωσιακούς, λέμε ότι έχουμε μια νοητική αναπαράσταση της έννοιας της γάτας, δηλαδή μια γάτα (με υπογράμμιση θα συμβολίζω την έννοια). Σύμφωνα με μια οικογένεια θεωριών, η αναπαράσταση αυτή είναι αφηρημένη, γενική, και συμπεριλαμβάνει κατά κάποιον τρόπο όλες τις γάτες, περιέχοντας πληροφορίες για τα αντιληπτικά και εννοιολογικά τους γνωρίσματα: το σχήμα και μέγεθος έχουν, πώς κινούνται, τι ήχο κάνουν, πώς φέρονται, πού βρίσκονται κ.λπ. Επιπλέον, γνωρίζουμε τη λέξη «γάτα» (στο εξής θα βάζω εισαγωγικά όταν αναφέρομαι σε λέξη). Αντίστοιχα, θα λέγαμε πως έχουμε ένα λήμμα στο νοητικό λεξικό, το οποίο περιλαμβάνει πληροφορίες (ή συνδέσεις προς πληροφορίες) σχετικά με τον τρόπο που η λέξη αυτή προφέρεται, γράφεται, τονίζεται, συντάσσεται, κλίνεται κ.λπ. Επίσης, το λήμμα αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει συνδέσεις προς την έννοια γάτα, η οποία αποτελεί τη σημασία της λέξης. Σε αυτά τα δύο νοητικά στοιχεία (την έννοια και το λήμμα) θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την ικανότητά μας να αναγνωρίζουμε γάτες, να αλληλεπιδρούμε με αυτές, να τις διακρίνουμε από άλλα ζώα, καθώς και να μιλάμε γι' αυτές χρησιμοποιώντας γραμματικά και σημασιολογικά σωστές προτάσεις. Αν τη γνωσιακή επιστήμη την έγραφαν παραμυθάδες, εδώ θα λέγαμε πως ζήσαν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα.

Υπάρχει όμως ένα ζήτημα που περιπλέκει απροσδόκιστα την τόσο τακτική και περιποιημένη αυτή περιγραφή. Ας αναλογιστούμε πώς αποκτήσαμε τη γνώση μας για τις γάτες και τις λέξεις. Δεν φαντάζομαι ότι γεννηθήκαμε με γάτες και «γάτες», ότι δηλαδή στην κοιλιά της μάνας μας πήγαν και συνδέθηκαν οι νευρώνες του εγκεφάλου έτσι ώστε αργότερα να δραστηριοποιούνται συλλογικά όποτε προκύπτει η έννοια γάτα ή η λέξη «γάτα». Ούτε οι γάτες είναι εγγυημένα παρούσες στον άμεσο περίγυρο ούτε πολύ περισσότερο η λέξη, καθώς εξαρτάται από το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο βρεθήκαμε. Ακόμα κι αν υπήρχε τρόπος να καλωδιωθεί τόσο συγκεκριμένα και προκαθορισμένα το νευρικό σύστημα, δεν μπορούσε να προβλέψει αν θα ανατραφεί από ελληνόφωνους. Και, καθώς δεν αναφέρονται γλωσσικές δυσκολίες κατά την ανάπτυξη του λεξιλογίου από υιοθετημένα βρέφη, είμα-

στε υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι οι πληροφορίες που οδηγούν στη νοπτική αναπαράσταση της έννοιας και της λέξης προέρχονται από ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Δηλαδή από γάτες και από προτάσεις που μιλάνε για γάτες. Συγκεκριμένες γάτες και συγκεκριμένες προτάσεις, σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Ούτε αφηρημένες ούτε γενικές.

Νά λοιπόν το πρώτο πρόβλημα: Πώς είναι δυνατόν, από συγκεκριμένα στιγμιότυπα να προκύπτουν αφηρημένες γενικότητες; Κάθε φορά που βλέπουμε μια γάτα, αυτή έχει το δικό της χρώμα, μούτρο, συμπεριφορά, κ.λπ., και βρίσκεται σε συγκεκριμένη θέση μέσα σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο. Η πληροφορία που εισρέει στο νοπτικό σύστημα διαμέσου της αντίληψης είναι αναγκαστικά συγκεκριμένη και αφορά την τρέχουσα θέαση της συγκεκριμένης γάτας, δηλαδή ένα μεμονωμένο στιγμιότυπο. Τι πρέπει να κάνει ο νους ώστε να συγκροτήσει μια γενική γάτα, μια έννοια που να αφορά ταυτόχρονα κι εξίσου όλες τις γάτες; Ίσως, θα πείτε, να βγάλει τον μέσο όρο – ναι, αηλιά τον μέσο όρο τίνος πράγματος; Στην αρχή, όταν ο νους δεν έχει ακόμη αναπαράσταση για την έννοια γάτα, αυτό σημαίνει πως δεν ξέρει τι είναι γάτα και τι όχι. Άρα, δεν μπορεί να διαλέξει τις μεμονωμένες γάτες για να υπολογίσει τον μέσο όρο τους, διότι τίποτε δεν εμποδίζει να συμπεριληφθούν σκυλιάκια, κούκλες, μαξιλιάρια ή ακόμα κι ένα πιάτο κουραμπιέδες. Και δεν είναι αυτή η μοναδική δυσκολία. Ας υποθέσουμε ότι η αρχική διάκριση ανάμεσα σε γάτες και μη γάτες λύνεται με κάποιο εξωτερικό τρόπο, για παράδειγμα μια γλυκιά φωνή που λέει και ξαναλέει «α! μια γάτα!», «κοίτα τη γάτα!», «νά η γάτα!» κ.λπ. Ακόμα και τότε όμως μένει ανεξήγητο το μεγάλο νοπτικό έργο της κατηγορικής μάθησης. Δηλαδή, της κατασκευής μιας μόνιμης και σταθερής νοπτικής οντότητας από περιστασιακά και φευγαλέα υλικά, από στιγμιότυπα. Εξαιτίας του τεράστιου αυτού προβλήματος, μια δεύτερη οικογένεια θεωριών για τις έννοιες βασίζεται στην υπόθεση ότι δεν κατασκευάζουμε καμία γενική οντότητα, αηλιά απλώς αποθηκεύουμε τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των στιγμιότυπων. Το πώς κάθε είδος θεωρίας προσπαθεί να εξηγήσει την ικανότητά μας να αναγνωρίζουμε γάτες και να συλλογιζόμαστε γι' αυτές είναι κάτι που ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει στην εξειδικευμένη βιβλιογραφία. Αυτό που μας απασχολεί εδώ, καθώς μιλάμε για τη σχέση γλώσσας και μνήμης, είναι ότι το ίδιο πρόβλημα έχουμε και για τις λέξεις.

Το βρέφος, που δεν γνωρίζει τη λέξη «γάτα», έρχεται αντιμέτωπο με πληθώρα ήχων ομιλίας, ανάμεσα σε τόσους άλλους ήχους. Φωνές, που έρχονται από αγαπημένα πρόσωπα, τραβούν την προσοχή και γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας και καταγράφονται. Το βρέφος δεν ξέρει τη λέξη «γάτα» για να την αναγνωρίσει. Ακούει ήχο αντρικής φωνής, μετά γυναικείας φωνής, μετά άλλης γυναικείας φωνής. Ακούει έναν σύντομο, κοφτό ήχο, ή έναν μακρόσυρτο τραγουδιστό ήχο. Ακόμα κι αν είχε εγγενώς τη γνώση πως η ομιλία αποτελείται από λέξεις, κι αν υπήρχε τρόπος να σημειώσει πως όλοι αυτοί οι διαφορετικοί ήχοι λένε την ίδια λέξη, και πάλι το μόνο που θα μπορούσε να κάνει θα ήταν να τους βάλει όλους μαζί σ' ένα νοπτικό κουτάκι με την ένδειξη «γάτα», ώστε να μπορεί τουλάχιστον να τους αναγνω-

ρίσει στο μέλλον. Όπως και στην περίπτωση της έννοιας, αντίστοιχα ισχύουν και για τις λέξεις: ο νους έρχεται αντιμέτωπος με συγκεκριμένα στιγμιότυπα που εκφέρονται μέσα σε συγκεκριμένες φράσεις, δίπλα σε άλλες λέξεις, από συγκεκριμένες φωνές και με συγκεκριμένο ύφος και διάθεση, σε συγκεκριμένες περιστάσεις αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας. Κι εδώ, η εμπειρία απαρτίζεται, αναγκαστικά, από στιγμιότυπα. Και με βάση αυτήν τη συγκυριακή εμπειρία πιστεύουμε πως ο νους με κάποιον τρόπο κατασκευάζει γενικά και αφηρημένα λεξικά λήμματα που δεν αντιστοιχούν σε καμία συγκεκριμένη εκφορά ή περίπτωση, αλλά απεικονίζουν τη γλωσσική ουσία της λέξης, μιας μονάδας που αντιστοιχεί σε έννοια και μπορεί να παίρνει μέρος σε προτάσεις και άλλες γλωσσικές περιπέτειες.

Στην πραγματικότητα, η κατάσταση είναι αρκετά πιο σύνθετη. Είναι ώρα να αναλογιστούμε πως ένα στιγμιότυπο γάτας δεν περιλαμβάνει μόνο μια γάτα. Όχι, εδώ δεν εννοώ το περιβάλλον – σε ποιο δωμάτιο βρίσκεται, πάνω σε ποιο χαλάκι, και αν μόλις έφαγε ή τρίφτηκε στην πολυθρόνα. Ας τα αφήσουμε όλα αυτά στην άκρη και ας εστιάσουμε στην ίδια τη γάτα. Αυτό που βλέπουμε είναι κι ένα στιγμιότυπο ουράς, ένα στιγμιότυπο κεφαλιού, τέσσερα στιγμιότυπα ποδιών κ.λπ. Όμως, ουρές δεν έχουν μόνο οι γάτες. Στιγμιότυπα ουράς παρουσιάζονται και σε κάθε περίπτωση σκύλου, αλόγου, ποντικού – για να μην πω και κροκόδειλου, πάνθηρα, και κάθε άλλου είδους. Η ίδια μεμονωμένη εμπειρία, ταυτόχρονα, πρέπει να ιδωθεί με δύο αντίθετους τρόπους: Αφενός, ως διακριτή από κάθε εμπειρία μη γάτας, έτσι ώστε να αναγνωριστεί και να ενσωματωθεί στην έννοια της γάτας. Αφετέρου, ως ισοδύναμη με πλήθος εμπειριών μη γάτας, έτσι ώστε να αναγνωριστεί η ουρά, τα πόδια, και όλα τα μέρη που δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της γάτας αλλά συμμετέχουν εξίσου και με τον ίδιο τρόπο σε πολλές άλλες έννοιες. Έτσι και η λέξη «γάτα»: διαφέρει από τις λέξεις «γατούλα», «γατίσιο», «παλιόγατο», όπως επίσης διαφέρει και από τις λέξεις «γάτας» και «γάτες». Ταυτόχρονα, έχει κάτι κοινό με όλες αυτές, το οποίο αναγνωρίζουμε στη γραμματική ως το θέμα «γατ-». Ενώ τα μέρη «-ούλα», «-ίσιο», «παλιό-», «-α», «-ας», «-ες», που εμφανίζονται στις λέξεις αυτές, δεν αποτελούν αποκλειστική ιδιοκτησία τους, καθώς εμφανίζονται επίσης σε πλήθος άλλες λέξεις και παίζουν τον ίδιο ρόλο και σ' εκείνες, όπως η ουρά και το κεφάλι παίζουν τον ίδιο ρόλο σε γάτες και σκύλους. Μάλιστα, όπως η ουρά και το κεφάλι διαφέρουν μεταξύ τους τόσο στη σχέση όσο και στον ρόλο τους ως προς την ολόκληρη γάτα, έτσι και τα κομμάτια των λέξεων διαφέρουν στη γλωσσική τους λειτουργία: το -ούλα σηματοδοτεί υποκοριστικό, το -ίσιο ιδιότητα, το -ες πλήθος και το -ας κατοχή. Τα δυο πρώτα ονομάζονται παραγωγικά μορφήματα, καθώς μεταβάλλουν το μέρος του λόγου και τη σημασία, ενώ τα τελευταία ονομάζονται κλιτικά μορφήματα και αφορούν τα γραμματικά χαρακτηριστικά και τη σύνταξη της λέξης.

Τώρα λοιπόν αρχίζει να διαφαίνεται πληρέστερα η έκταση του θέματος που συζητάμε. Αφενός, η άμεση εμπειρία παρέχει στιγμιότυπα, ενώ η υποτιθέμενη νοητική αναπαράσταση απαιτεί αφηρημένη και γενική καταχώριση εννοιών και λέξεων. Αφετέρου, κάθε στιγμιότυπο παρέχει ταυτόχρονα στοιχεία για επιμέρους τμήματα

(επιμέρους έννοιες ή μορφήματα), τα οποία επιμέρους τμήματα εμφανίζονται με τον ίδιο ρόλο και σε άλλα γενικά σύνολα. Παρατηρούμε, δηλαδή, συνδυαστικότητα, κατά την οποία επιμέρους συστατικά γνωρίσματα συναπαρτίζουν κάποιο ενιαίο σύνολο, παρόλο που διατηρούν την ταυτότητά τους. Μια ουρά δεν μπορεί να υπάρχει μόνη της, είναι όμως πάντα μια ουρά μολονότι ανήκει σε κάποια γάτα. Αντίστοιχα, μια κατάληξη ονομαστικής πληθυντικού παραμένει αυτόνομη κατάληξη μολονότι δεν μπορεί να υπάρξει αδέσμευτη μέσα στον λόγο αλλά συνδυάζεται πάντα με κάποιο θέμα και ανήκει σε κάποια συγκεκριμένη λέξη.

Στη θεωρητική ανάλυση των εννοιών δεν θεωρείται βέβαιο και δεδομένο ότι η νοητική αναπαράσταση είναι γενική και αφηρημένη, ούτε ότι οι ευρύτερες έννοιες αποτελούνται από επιμέρους τμήματα. Οι ερευνητές διαφωνούν ως προς το πώς πρέπει να αντιμετωπίσουμε την ατομικότητα και τη συνδυαστικότητα των γνωρισμάτων. Αντίθετα, στη θεωρητική ανάλυση της γλώσσας, θεωρείται συνήθως δεδομένο, χωρίς να έχει αποδειχτεί, ότι υπάρχει κάποια αφηρημένη αναπαράσταση των λημμάτων, εντελώς αποκομμένη από τα στιγμιότυπα από τα οποία προέρχονται και από τα συγκυριακά γνωρίσματα των στιγμιότυπων. Παράλληλα, θεωρείται συνήθως δεδομένο από τους γλωσσολόγους ότι οι λέξεις αποτελούνται από επιμέρους μορφήματα και δεν είναι ενιαίες οντότητες που απλώς μοιάζουν μεταξύ τους κατά ένα μέρος. Μάλιστα, ο κλάδος της μορφολογίας μελετά ακριβώς αυτήν τη συνθετικότητα των λέξεων από τα συστατικά τους μορφήματα.

Αν δούμε το θέμα με ενιαίο τρόπο, ανακύπτει το ερώτημα αν πρόκειται πράγματι για δύο τόσο διαφορετικές όψεις της νοητικής λειτουργίας που να δικαιολογούν ασύμβατες και ξεχωριστές θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως είναι αφενός η ψυχολογία των εννοιών και η κατηγορική μάθηση και, αφετέρου, η ψυχολinguιστική και η θεωρητική γλωσσολογία και ειδικότερα η μορφολογία. Μου φαίνεται πως η οργάνωση των εννοιών στη μνήμη και η οργάνωση των λημμάτων στο νοητικό λεξικό της γλώσσας παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά και οδηγούν σε κοινά ερωτήματα για τη θεωρητική τους αντιμετώπιση. Σχετικά πρόσφατα η ψυχολinguιστική άρχισε να μελετά πιο συστηματικά την ιδέα ότι οι λέξεις που αντιλαμβάνομαστε αποτελούνται από ξεχωριστά κομμάτια. Συγκεκριμένα, μελέτες όπως της Ορφανίδου και των συνεργατών της, που εστιάζουν στην πρόσληψη γλωσσικών ερεθισμάτων, επιχειρούν να διακρίνουν κατά πόσον οι λέξεις που βλέπουμε ή ακούμε χωρίζονται σε επιμέρους τμήματα καθώς τις προσλαμβάνουμε ή, εναλλακτικά, αν τις αναγνωρίζουμε πρώτα ως ολότητες. Οι μελέτες αυτές είναι ένα απαραίτητο πρώτο βήμα προς μια βάσιμη θεωρητική συγκρότηση του νοητικού λεξικού. Συμπληρώνονται από μελέτες που εστιάζουν στην παραγωγή λόγου, εξετάζοντας κατά πόσο συνδυάζουμε ξεχωριστά κομμάτια άρθρωσης προκειμένου να προφέρουμε μια λέξη. Άλλες μελέτες αποκαλύπτουν ότι τα συγκυριακά χαρακτηριστικά επιμέρους στιγμιότυπων επηρεάζουν τη γλωσσική επεξεργασία. Για παράδειγμα, κατά την αντίληψη ομιλίας καταγράφονται στη μνήμη επιφανειακά γνωρίσματα φωνής και διάθεσης των ομιλητών, τα οποία επηρεάζουν τη μετέπειτα ικα-

νότητα αναγνώρισης των λέξεων. Επίσης, η εκμάθηση νέων φθόγγων καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ποικιλομορφία με την οποία ακούγονται, καθώς η περιορισμένη εξάσκηση σε ήχους που δεν υπάρχουν στη γλώσσα μας μπορεί να οδηγήσει στην κωμική ικανότητα να μπορούμε να διακρίνουμε τον νέο φθόγγο μόνο όταν τον εκφέρει συγκεκριμένο άτομο ή μόνο όταν βρίσκεται σε αρχή συλλληβής.

Η ψυχολinguιστολογική προσέγγιση στη μορφολογική συνθετότητα των λέξεων μπορεί να διευρύνει το πεδίο διερεύνησης, θέτοντας υπό πειραματική αμφισβήτηση τη μέχρι τώρα δεδομένη αντίληψη ότι οι λέξεις αποτελούνται από κομμάτια που προσδιορίζονται και υπάρχουν έξω από αυτές. Με την αμφισβήτηση, δηλαδή την απόπειρα διάψευσης, μπορεί να ανοίξει τον δρόμο της τεκμηρίωσης για την τόσο σημαντική υπόθεση εργασίας ολόκληρης της μορφολογίας, δηλαδή αυτήν της παραγωγικής συνδυαστικότητας. Σε συνδυασμό με την αντίστοιχη εννοιολογική διερεύνηση, ίσως θα μπορούσαμε να μάθουμε επιτέλους αν όλες οι γάτες έχουν την ίδια ουρά (που κολλιάει επίσης και σε σκύλους) και αν όλες οι «γάτες» έχουν το ίδιο «-ες» (που κολλιάει επίσης και σε **άλλες ιστορίες**).

*Ο Αθανάσιος Πρωτόπαπας είναι Αναπληρωτής
Καθηγητής Γνωσιακής Επιστήμης στο Εθνικό
και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*